

ANTROPOLÓGIA, SZOCIOLÓGIA ÉS EGYÉB KÉTES DISZCIPLÍNÁK¹

Amit diszciplínának mondanak, az valójában egyszerre háromféle dolog. Először is szellemi kategória, amely azt állítja: létezik egy meghatározott kutatási terület valamiféle – esetleg elmosódott és vitatott – határokkal és a legitím kutatás valamilyen egyezményes módjával. Ebben az értelemben minden diszciplína társadalmi konstrukció, és visszavezethető annak a történelmi rendszernek a dinamikájára, amelyben formát öltött, és amelynek definíciói, noha egykor örök érvényűnek mondták vagy feltételezték őket, idővel megváltozhatnak.

Másodsor is mindegyik diszciplína ezenfelül egyben intézményi struktúra is, amely a XIX. század vége óta egyre tagoltabb formákat ölt. Egy-egy szaktudomány nevét viselik az egyetemi tanszékek; a diákok valamilyen szaktudományban szereznek fokozatot; a professzori címek valamelyik szaktudományhoz kapcsolódnak; a tudományos folyóiratok, a könyvtári kategóriák, a kiadói jegyzékek, a könyvesboltok polcain a könyvek rendjét jelző feliratok, a díjak és az előadás-sorozatok ugyancsak egy-egy diszciplína nevét használják. Vannak továbbá nemzeti és nemzetközi szaktudományos társulatok – léptenyomon a szaktudományok intézményébe botlunk. Harmadszor pedig minden szaktudomány egy-egy kultúra is egyben. Azok a tudósok, akik valamelyik diszciplináris csoportosulás tagjának vallják magukat, számos hasonló élményre és benyomásra tettek szert: többnyire ugyanazokat a „klasszikus” könyveket olvasták; kivették részüket azokból a közismert, hagyományos vitákból, amelyek révén tudományuk elkülönül a szomszédos szaktudományoktól. Minden diszciplína meghatározott kutatói stílust tart nagyra, és azon képviselőit jutalmazza, akik az illő stílussal élnek. S noha a kultúra idővel változhat – és változik is,

a bemutatásnak bármely pillanatban van egy bizonyos módja, amit az egyik diszciplína képviselői inkább becsülnék, mint a többihez tartozók. Például a történészeknek azt tanítják, hogy az elsődleges források értékesebbek a másodlagosaknál, és ezért méltó különös elismerésre a levéltári munka, ami viszont számos más társadalomtudományi diszciplínában nem igazán fontos. Sőt, ha egy antropológus levéltári gyűjtögetésre korlátozná a terepkutatást, aligha részesülne barátságos fogadtatásban saját szaktudománya berkeiben. E magatartásformák mélyen gyökerező kulturális előítéleteket jeleznek, amelyeket nehéz intellektuálisan igazolni, mégis érvényesülnek a tudósok közötti érintkezés valóságában.

Mint ahogy mondandómat az „antropológiai előadás” címszó alatt adom elő, úgy gondoltam, helyénvaló, ha átengedem magam annak, amit – bár tévedhetek –, az antropológusok egyik előítéletének vélek. Ugyanúgy, mint a történészek, viszont eltérően a többi társadalomtudomány képviselőitől, az antropológusok is szeretnek némi anekdotikus anyaggal, mikrovilágunk morzsáival bevezetni egy-egy elemzést. S mint ahogy Sidney W. Mintz-előadást tartok, egy Sidney W. Mintzről szóló történettel kezdem.

1977. február 2-án, a Fernand Braudel Center alapításának évében meghívtam Sid Mintzet Binghamtonba, hogy tartson előadást az oktatóknak szervezett szemináriumunkon. Elfogadta a meghívást, mire vérszemet kaptam, és megjelöltem előadásának címét is: *Proletár volt-e az ültetvényes rabszolga?* Volt olyan kedves, és elfogadta, hogy erről a témáról beszéljen. Előadása szövegét később megjelentettük a *Review*-ban.² Áttekintette, ho-

gyan változtak a munkafolyamatok a karibi térség ültetvényein az évszázadok során. Gondolatgazdag, kritikai cikket írt a „rabszolga” és a „proletár” egymástól „elszigetelt” fogalmi meghatározásában érvényesülő hagyományos módszer korlátairól. A konkrét kérdésre mindenesetre körültekintő óvatossággal válaszolt. A történetnek két eleme megjegyzésre méltó. Mindenekelőtt megsértettem egy nagyon erős tudományos normát: a meghívott előadónak javasolhatunk ugyan témakört, ám az már korántsem illendő, hogy a konkrét címet is megadjuk. Másodsor, ilyesmit egy antropológustól nem szoktak kérdezni, és maguk az antropológusok ezt a kérdést még kevésbé szokták megfogalmazni. El tudják képzelni, amint Malinowski vagy Lucy Mair válaszol rá? Már az is elég baj – gondolhatták volna –, hogy ez a fura Mintz valóban azt hiszi, az ültetvényes rabszolgaság vizsgálata legitím antropológiai feladat, de hogy még a „proletár” terminust is a szájára vegye, az már minden határon túlmegy. A kanonikus szövegekben ez a fogalom elő sem fordul. A közgazdászok (egyes közgazdászok) élhetnek vele, a történészek is használhatják, meg talán a szociológusok. No de egy antropológus? Ezzel átlépné a Nyugatot a világ egyéb részeitől elválasztó határt. És ha manapság úgy tűnik, ez a választóvonal mintha kevésbé volna fontos (igazán kevésbé fontos?), az antropológusok közössége 1977-ben még másképp vélekedett.

A második anekdota rövidebb. Hugh Gustersonról szól, az MIT antropológiatanáráról. Egy interjúban a *New York Times* riportere megkérdezte tőle, egyáltalán hogyan jutott eszébe, hogy a nukleáris fegyvereket tervező tudósok életmódját és szokásait vizsgálja. Válaszát a következőkkel zárta: „1984-ben szokatlan ötlet volt, hogy valaki a saját kultúrájában végezzen terepmunkát. Ha egyáltalán mégis előfordult, az alacsonyabb státusúakhoz ereszkedett le: a gettólakókhoz vagy a szociális segélyen élő anyákhoz. Ma már a tudomány antropológiája gyorsan fejlődő terület.”³

A harmadik anekdota egy történetről szól. Richard D. E. Burton nemrégiben könyvet jelentetett meg az erószak szerepéről a párizsi politi-

1 ■ A 2002. évi Sidney W. Mintz-előadás a Johns Hopkins Egyetem Antropológia Tanszékén 2002. november 13-án. Megjelent a *Current Anthropology* 44 (2003), 4. számában (453–460. old.).

2 ■ Sidney W. Mintz: Was the plantation slave a proletarian? *Review* 11 (1978), 1. szám, 81–98. old. Mintz az elejére beillesztett egy lábjegyzetet: „Hálás vagyok Wallerstein professzor úrnak, hogy lehetőséget adott nézeteim ismertetésére, sőt azért is, hogy megválasztotta, mely témával foglalkozzam.”

3 ■ Claudia Dreifus: Finding rich fodder in nuclear scientists. *New York Times*, 2002. május 21.

kai életben 1789 és 1945 között. David A. Bell recenziója erről a következő kritikát fogalmazza meg: „De antropológusi mezt öltve – a tudós félrehúzóva jegyzetel, miközben a bennszülöttek egymást gyilkolják – ugyanabba a csapdába esik, mint annyian: nem veszi komolyan, mit gondoltak az általa vizsgált emberek arról, hogy miért harcolnak és halnak meg.”⁴

Mindig árulkodó, bár olykor nyugtalanító, ha tudjuk, mit gondolnak rólunk a kollégák a szomszédos tanszékeken. Anélkül, hogy állást foglalnék a társadalomtudományok belviszályaiban, számomra nyilvánvaló, hogy Bell két közösség – az antropológusok és a történészek – különböző kulturális hangnemére utal. Tudtommal nemrégiben igencsak szenvedélyes vitát robbantott ki az Amerikai Antropológiai Társaságban, sőt a tudományos fórumokon túl is visszhangzott az a kérdés, hogy „lehet-e jegyzetelni, miközben a bennszülöttek egymást gyilkolják?”.

Mindhárom történetem a szaktudományokról mint diszciplínákról szólt. Mi legyen a tárgyuk? Hogyan közelítsük meg a tárgyukat? Számítanak-e a határvonalak, és ha igen, miért és kiknek? Hadd tegyem rögtön világossá a magam álláspontját! Szerintem a diszciplínáknak mint intellektuális terpeknek a XIX. századi társadalmi konstrukciója túlélte önmagát, s ma már súlyos akadályokat gördít a komoly szellemi munka elé. Úgy látom, hogy a szaktudományok intézményes keretei továbbra is nagyon erősek. Komoly repedések fedezhetők fel a tudás építményén, bár ezeket jelenleg csak az őket kereső szem ismeri fel. Azaz jóval ingatagabbak ezek az intézmények, mint a bennük dolgozók vélnék. S végezetül mindegyik szaktudományos kultúra gazdag termést hozott már, amit ideje learatni, és megtisztítani a pelyvától, hogy így összekapcsolhatók (vagy legalábbis felhasználhatók) legyenek a társadalomtudományok rekonstrukciójában. Vegyük sorra ezt a három állítást!

A SZAKTUDOMÁNYOK SZELLEMI IGAZOLÁSA

Elnöke voltam a társadalomtudományok újraalkotásával foglalkozó nemzetközi Gulbenkian Bizottságnak. Je-

lentésének első fejezetében a bizottság bemutatta „a társadalomtudományok megalkotásának történetét a XVIII. századtól 1945-ig”.⁵ Itt azt állítottuk, hogy a fennmaradt (a több mint egy évszázados kiválasztódási folyamatot túlélő) diszciplínák szellemi tájékozódása három tengelyhez csatlakozik: az elsőt a múlt (történelem) és a jelen (közgazdaságtan, politikatudomány és szociológia) ellentéte, a másodikat a Nyugatnak (a fenti négy) és a világ egyéb részeinek (antropológia és orientalisztika) a szembeállítását alkotja, a harmadik pedig a Nyugat jelenének a piac (közgazdaságtan), az állam (politikatudomány) és a civil társadalom (szociológia) liberális megkülönböztetésére támaszkodó nomotetikus struktúrájával foglalkozik.

Mivel már 2002-t írunk, Önök valamennyien jól látják ezen megkülönböztető tengelyekre vonatkozó feltevéseink korlátait, és jól tudják, hogy az elmúlt három évtizedben milyen sok társadalomtudós vette semmibe ezeket a homokba húzott vonalakat, s milyen sokan próbálták módosítani az egyes szaktudományok intellektuális premisszáit, hogy legitim tevékenységnek minősülhessen mindaz, ami addig talán tudományos vadorzásnak számított. De biztosíthatom Önöket, hogy amikor én voltam végzős hallgató (mindössze ötven éve), ezek a XIX. századi határok nemcsak hogy a helyükön voltak, de minden szaktudomány határozottan ragaszkodott hozzájuk, és védelmezte őket.

Mi történt? Egyszerűen megváltozott a világ: az Egyesült Államok hegemón hatalommá vált, amelyre globális

felelősség hárul; a harmadik világ politikai erő lett; az egyetemi oktatásban világszerte egyre többen vesznek részt, s ennek következtében hatalmasan gyarapodott a kutatásokat végző és könyveket író társadalomtudósok száma is. Az első két változás miatt tarthatatlanná vált a Nyugattal, illetve a világ többi részével foglalkozó tudományok diszciplináris elválasztása, a harmadik változás viszont az eredetiség tudományos vadorzásból élő hajhászásához vezetett. Manapság, mint Önök is nyilván tudják, a társadalomtudományos társaságok éves kongresszusain az előadások címe a megtévesztésig hasonlít, kivéve, hogy a címben az egyiken az „antropológiája”, a másikon a „szociológiája”, a harmadikon pedig a „története” szó követi ugyanazt a névszói kifejezést.

Különbözőképp hangzanak-e ezek az írások, amelyeket más-más szaktudomány kongresszusán adnak elő? Bizonyos mértékig igen, ami az egyes diszciplínák kultúrájának tudható be, de a különbségek kisebbek, mint vélnénk – egy társadalomtudós a Marsról csodálkozva kérdezné, vajon ilyen kis különbségek indokolnak-e ekkora felhajtást. Játsszunk el azzal a fantasztikus gondolattal, mi volna, ha az összes létező társadalomtudományt egyetlen óriási új fakultássá vonnánk össze, s legyen a neve „történeti társadalomtudomány”!⁶ Ráébrednénk, hogy a köddé vált tündér keresztanya csodát tett, de nyomban éreznénk, hogy túl nagy és ormótlan nekünk ez az új szerkezet. Sokunknak (talán majdnem mindenkinek) már eddig is túlságosan széttartó az egyes tanszékek, s egy ilyen fúzió csak meghatározó gondjainkat. No persze azt is tudjuk, mi történne ezután: mindenki kialakítaná a maga kényelmes kis zugát, s ezekből előbb-utóbb új részegységek, esetleg új tanszékek nőnének ki, amelyeket – ha jól sejttem – egészen másképp hívnának, mint a maiakat. Így volt ez akkor is, amikor a zoológia és a botanika biológia név alatt egyesült az 1944 és 1955 közötti években. Ma sok-sok szakirány és specializáció van a biológián belül, de tudtommal egyiket sem hívják botanikának vagy zoológiának.

Gondolkozzunk el együtt azon, milyen tényleges szellemi határvonalak húzódnak ma a világ társadalomtudó-

4 ■ David A. Bell: He wouldn't dare. *London Review of Books*, 2002. május 9.

5 ■ Gulbenkian Commission on the Restructuring of the Social Sciences: *Open the Social Sciences*. Stanford University Press, Stanford, 1996. A bizottság antropológus tagja Michel Rolph Trouillot volt. Lásd továbbá: Immanuel Wallerstein: What do we bound, and whom, when we bound social research? *Social Research* 62 (1995), 839–856. old.

6 ■ A pszichológiát két okból sem keverném bele. Először is megvan a maga jellegzetes elemzési szintje; másodszer pedig a pszichológusok többsége inkább az élettudományokhoz, semmint a társadalomtudományokhoz szereti számítani magát, s ebben, ha figyelembe vesszük, milyenfajta munkát végeznek, megítélésem szerint igazuk is van.

mányán belül! A tudósoknak három nagy csoportját látom. Az egyik népes tábort nyilván a klasszikus nomotetikus tudományfelfogás hívei alkotják, akik arra törekzenek, hogy szinte kísérleti módszerrel, feltehetően reprodukálható s egészében véve – amennyire csak lehetséges – mennyiségi adatokra támaszkodva dolgozzák ki a társadalmi viselkedés lehető legáltalánosabb törvényeit. Ők uralják a közgazdaságtani tanszékeket (legalábbis az Egyesült Államokban, de nem csupán ott), és mindinkább túlsúlyba kerülnek a politikatudományi tanszékeken is. Erős a pozíciójuk a szociológia és a földrajz tanszékeken. Kisebb számban, de jelen vannak a történelem és az antropológia tanszékeken is. Számos alapvető premisszában egyetértenek, sőt módszertani vonzalmaik is hasonlóak. A módszertani individualizmus például nagyon népszerű e táborban, melynek tagjai már eszmét cserélnek egymással, és ezt szívesen folytatnák főmunkaidőben is.

A másik tábor sok szempontból az idiografikus tradíció örököse. Az egyedi, a különös boncolgatása vonzza őket. Ez nem egyszerűen lépték kérdése, habár sokuk legszívesebben kis léptékű jelenségekkel foglalkozik. Mégis akadnak, akiknek az egészen nagy léptékű dolgok felfejtéséhez is van kedvük és merszük. A lényeg, hogy azonnal kiütést kapnak, amint valaki egyformaságokat említ. Noha nem mindannyian, nem minden esetben s nem feltétlenül utasítják el a kvantitatív adatokat, ilyeneket nem keresnek, s többnyire úgynevezett kvalitatív adatokkal dolgoznak. A zárt, majdnem szövegszerű elemzést kedvelik. Megértően fordulnak kutatási tárgyuk felé, ebbe azonban nem keveredhet részvét, mert az már, lévén a hatalmi előny kifejeződése, megvetésre méltó. Szinte általános ismertető jegyük, hogy főként arról beszélgetnek egymással, mit nem szeretnek abban, amit a többi tábor művel. Viszont amikor a saját munkájukkal állnak elő, még saját táborukban is komoly ellenállásba ütköznek. Veszekedős banda. Úgy érzik, a nomotetikusok bekerítették őket, ahonnan talán csak saját szervezeti világukba volna menekvés. Elsősorban az antropológia és a történelem tanszékeket népesítik be, de

egyre többen vannak már a szociológiában is. Ezenkívül néhány politológus, földrajztudós, sőt pár közgazdász is gyarapítja soraikat.

S aztán vannak, akik egyik táborban sem érzik jól magukat. Nem is tagadják, hogy nagy elbeszéléseket szeretnének létrehozni, amelyek lehetővé teszik, hogy összetett társadalmi jelenségekkel foglalkozhassanak. Erre egyenesen büszkék. Ami az adatokat illeti, nem válogatósak, egyaránt használnak a hozzáférhető és hihető kvantitatív és kvalitatív adatokat. Ám bármennyire empirikusak is a gyakorlatban vagy preferenciáikban, nagy elbeszéléseiket átfogó filozófiai kérdésekre támaszkodva konstruálják meg. Némelyikük szeret is párbeszédbe elegyedni azokkal, akik a filozófiát tekintik szakmájuknak. Mivel átfogó politikai kérdéseket is érintenek, többen szívesen cserélnek eszmét azokkal a politológusokkal, akik a nemzetközi kapcsolatok szakértőinek vallják magukat. E csoport tagjai mindenütt felbukkannak – a történelemben, a szociológiában, az antropológiában, a földrajzban, a közgazdaságtanban (főleg persze a gazdaságtörténetben) és a politológiában –, de mindenütt kisebbségben vannak. Már ők is beszélgetnek egymással, talán többet is, mint a többi csoport tagjai – ami talán azon meggyőződésükből fakad, hogy az üldözött kisebbséghez tartoznak.

Azt hiszem, hogy ha rájuk hagynák, a történelmi társadalomtudományok újraformált karán a társadalomtudósok szellemi konstrukciója ez a három „diszciplína” volna. Továbbá azt is, hogy ez a konfiguráció óriási előrelépés lenne ahhoz a helyzethez képest, ami most van vagy volt a múltban. De rájuk hagyják-e?

A SZAKTUDOMÁNYOK INTÉZMÉNYI KERETEI

A diszciplínák szervezetek. Mindegyiknek megvan a maga területe, és sok tagjuk életre-halálra védelmezi a magáét az olyasféle fantasztikus ötletekkel szemben, mint amelyet az imént magam is előterjesztettem, illetve minden egyébvel szemben, ami fenyegetheti azt a történelmi alakzatot, amelyben megtalálta a helyét. Tisztán intellektuális érvek aligha ingathatják meg

a világ társadalomtudósainak többségét, mivel érdekeiket védik, aminek a legjobb útja a status quo fenntartása. Készségesen támogatják szóban vagy akár még ténylegesen is a multi-, inter- vagy transzdiszciplináris projekteket, tanulmányokat vagy akár tudományos fokozatokat. Hiszen azok végső soron azt jelzik, hogy mindegyik meglévő szaktudománynak meghatározott és sajátos tudáskészlete van, s ezeket egymáshoz illesztgetve előállítható egy patchwork takaró – már ha takaróra vágyunk. Ergo: ezek a törekvések nem ássák alá a diszciplínákat mint szervezeteket. Épp ellenkezőleg, csak erősítik.

Nézzük, kik azok, akik a leginkább védik egy-egy diszciplína területét! Van ebben szerepe persze az ideológiai döntésnek is, de elsősorban nemzedéki kérdéssről van szó. A fiatalok olykor pimaszul kíváncsiak és szertelenek. Hogy el ne kószáljanak a rezervátumból, az előttük járóknak a kilátásba helyezett szankciókkal kell visszafogniuk őket. A rangidős idősök néha elmerengenek azon, mennyire fásasztja őket az a sok sületlenség, amit a többiekkel együtt maguk is oly sok éven át szaporítottak. De ők már nehezen fegyelmezhetőek. Annál könnyebb viszont ügyet sem vetni rájuk, és elirányítani őket a kiválóságok sehsincsországába, ahol a presztízs kárpótol az elveszített hatalomért. Az igazi gazemberek azok a 40–55 éves professzorok, tanszékvezetők, társadalmi elnökök, az országos bizottságok és díjkiosztó zsűri tagjai, akik elszentelték a tanársegédi lét megaláztatását (miután túlestek a doktoranduszi állapot méltatlanságain), és keményen megdolgoztak azért, hogy feljebb juszanak a ranglétrán. Ki is vívták a helybéli, hazai és nemzetközi kollégák általában megérdemelt megbecsülését. Hibáztathatók-e most, ha nem akarják mindezt félrelődni azzal, hogy eltörlik a formális pozíciókat; ha nem akarnak egy bizonytalan, forrongó helyzetben a bevált, megszokott eszközök támogatása nélkül ismét harcba szállni az előrejutásért? Persze hogy nem, mindezt nem várhatjuk el tőlük. Ha van is köztük pár bátor bolond, nem sok vizet zavarnak. És ne feledjük, hogy övék a tényleges hatalom a tudományos szervezetekben.

Legkevésbé sem számítok a kispolgárság öngyilkosságára, amit Amílcar Cabral (máskülönben az igazán éles elméjű elemzők egyike) remélt a nemzeti felszabadítási mozgalmaktól. Minden lehetséges módon harcolni fognak az ilyesféle reformok ellen, és nem fognak bírni velük sem a fiatalok, sem a rangos öregek. A status quo védelmezői valószínűleg mégis veszíteni fognak, mert most emberükre akadtak.

Egyre sokasodnak, immár az értelmiségi nagyközönségnek is jól láthatóan, az intellektuális anomáliák. Hány-szor olvastuk az újságban a panaszt: „Mi szükség a közgazdászokra, ha soha semmit nem jósolnak meg pontosan?” Nem számít, hogy ez esetleg nem ésszerű panasz, a társadalomtudósok munkájának létjogosultságát vonja kétségbe. A társadalomtudomány végső legitimitációját attól a társadalmi rendszertől nyerheti, amelynek része. Máskülönben oda a becsület és a pénz, s akkor az utánpótlás is elapad. Az az igazság, hogy 150 év elképesztő mennyiségű munkája után a világ társadalomtudománya nem sokkal büszkélkedhet, és képtelen teljesíteni azt a társadalmi megbízatást, amit a kívülről követelnek: hogy bölcs tanácsokkal szolgáljon a jelen „problémáinak” megoldásához.

A nyilvánvaló kudarc előbb-utóbb súlyos gondot okoz azoknak, akiknek az a dolguk, hogy fenntartsák az egyetemi rendszerek, az egyéb tudásstruktúrák és a társadalmi rendszer egésze közötti kapcsolatot, illetve megszerezzék a társadalmi rendszertől nyerhető pénzt, hatalmat és legitimitást ezen rendszerek és struktúrák számára. Ők a hivatali vezetők: dékánok, rektorok és – a legtöbb országban – oktatásügyi miniszterek. Nem az a dolguk, hogy az elkülönült szaktudományok szervezeti struktúrája felett őrkdjenek, hanem hogy az optimálisnak tekintett társadalmi eredményt szavatolják a tudás termelésében és újratermelésében. Ez bizony minden ízében legalább annyira politikai, mint szellemi munka. Noha eredetileg majdnem mindegyikük tudós volt, komolyabb új kutatásba többnyire már nem vághatnak bele, sőt a szűkebb szakterületük irodalmát sem tudják követni. Így az évek során lassan-lassan kicsúsznak a béklyóból,

amelybe a szaktudományos szervezetek verték őket.

E hivatali vezetők egészében véve rosszkedvűen tekintenek a társadalomtudományokra, amelyek nem sok pénzt hoznak az egyetemnek, nem úgy, mint a természettudományok, s még a legitimitásuk is megcsappant. A vezetőik naponta szembesülnek azzal, milyen nagymértékű az átfedés az egyes diszciplínák között, miközben szinte hetente beállít hozzájuk valaki egy újabb (szinte mindig interdiszciplínárisként dicsőített) kutatóközpont, teljesen új tanterv, sőt tanszék létrehozására vonatkozó javaslattal. S mint-hogy a javaslattevők többnyire a külső állásajánlatokkal való zsarolás játékát űzik, a hivatali vezetők túlságosan is gyakran arra kényszerülnek, hogy megadják magukat, és engedélyezzék újabb epiciklus felbukkanását a társadalomtudományok csillagtérképén.

Mindeközben gazdasági gondok gyötrik őket, amelyek cseppet sem mondhatók átmenetinek. A rendelkezésükre álló pénz természetesen a tőzsde ciklikus ingadozásával együtt évről évre változik, de ennél jóval komolyabb a gond. Az egyetemi rendszer világszerte látványosan bővült az 1945 és 1970 közötti időszakban, csakhogy az a gazdasági fellendülés időszaka volt – némelyikünk ezt Kondratyev A-szakasznak nevezi. Ám azóta egyfolytában a B-szakaszban vagyunk. A kormányok lendülete oda, az egyetemek viszont továbbra is terjeszkednek. A végzős középiskolásoknak évről évre egyre nagyobb hányada jelentkezik egyetemre, mert ettől remélik életésélyeik javulását; a kormányok és a vállalkozók pedig többnyire örülnek, hogy egyelőre *nem* a munkaerőpiacon jelentkezők, ahol úgyis viszonylagos többlet van a náluk idősebb munkásokból. Az egyre több diák meg egyre kevesebb pénz annyira, mint krónikus válság. Mindannyian átéltük ezt, és nem látom, mitől várhatnánk, hogy e gazdasági kényszer elmúlják felettünk. Igaz, hogy jöhet egy újabb A-szakasz, ám a világ egyetemi rendszere akkor is tovább fog terjeszkedni. Már csak azért is, mert az emberek egyre tovább élnek, tehát tovább dolgoznak, és a világrendszer hatásai még jobban igyekeznek majd, hogy a fiatalokat távol tartsák a

munkaerőpiactól. Az egyetemi rendszerben tartani őket valódi társadalmi megoldás, ám költséges.

Ha én egyetemi hivatalvezető volnék, megnézném, hogyan foghatom szorosabbra a gyeplőt. Az egyik lehetőség, hogy a tanárok több időben és több diákot tanítsanak. Ezt nevezem az egyetem „középiskolásításának”, ami már ütemszerűen halad. Persze azzal jár, hogy a legismertebb professzorok kutatóintézetbe vagy akár valamelyik óriáscég kutatói szervezetébe menekülnek az egyetemről. Az egyetemi vezetők nézőpontjából ez presztízsvesztéses ugyan, ám ellensúlyozza a pénzügyi nyereség, hiszen a legdrágább professzoroktól sikerült megszabadulni. A másik lehetőség a tanszékek összevonása volna. Miért is ne? Sok az átfedés, nem tanítanak eleget, és a diákokat is csak összezavarja a jelenlegi helyzet. Valami csábos nevű új tanszék sok diákot vonzana, és költségkímélő is lehetne. S közben még intellektuális merészséggemmel is tüntethetnék. Amikor az előbb a szaktudományok rendkívül erős szervezeti struktúrájának csak kevesek által észlelt repedéseiről beszéltem, épp erre, a hivatali vezetők befurakodásának lehetőségére gondoltam.

Ki tudja? Még az is lehet, hogy a hivatalnokok csodálatosan átszerveznek mindent. Azonban két dologtól joggal tartok. Az egyik az, hogy nem tisztán szellemi, hanem költségvetési megfontolások döntenek. Végül is a hivatalnokokat nem azért fizetik, hogy a lehető legjobban határozzák meg a tudósok feladatait, hanem hogy jó professzorokat találjanak, és ily módon társadalmilag hasznos terméket hozzanak létre. Az úgynevezett „legjobb egyetemek” hajlandók lehetnek a kicsi, kevésbé népszerű és kizárólag hosszabb távú szellemi hatásukkal igazolható egységek fenntartására, de sosem lesz elég állás azoknak, akik akkád nyelvet és kultúrát kívánnak tanítani. A költségvetési elemzések által diktált átszervezések túlságosan is gyakran ki vannak szolgáltatva a pillanatnyi divatoknak vagy a diákok leendő munkáltatói rosszul definiált szükségleteinek.

A másik félelmem az, hogy a hivatalnokok vezényelte átszervezés mindenütt más és más eredményt hoz. A

helyi adottságok természetesen mindig nagyon sajátosak, és a hivatali vezetők nem támaszkodhatnak olyan erős, nemzetek feletti szervezetre, mint a szaktudósok. Így azután világméreteken teljes összevisszaság alakulhat ki, ami gátolná azoknak az intézményi formáknak a kibontakozását, amelyekben biztosabban fennmaradhatnak a tudósok nemzetközi közösségei.

Talán mindez méltánytalan a hivatalnokokkal szemben, mivel, mint mondtam, a tudós tanárokat nem arra képezték, hogy e téren nagyszerű teljesítményeket várhassunk tőlük. A lényeg, hogy a szaktudományi struktúrák káosza felé tartunk, s bár magam is úgy vélem – Prigogine-t idézve –, hogy a rend mindenkor a káoszból emelkedik ki, a végeredmény – hogy ismét egy prigogine-i gondolatot folytassak – szükségképp bizonytalan. Nem ússzuk meg jól ezt az időszakot, ha nem figyeljük árgus szemekkel az eseményeket.

A TÁRSADALOMTUDOMÁNYOS KULTÚRÁK TERMÉSÉNEK BETAKARÍTÁSA

Most aztán igazán ingoványos területre lépek. A „betakarítás” földműves metaforája a termőföld különféle terményeire utal, amelyek egymással kombinálva hasznos termékekkel alakíthatók – élelmiszerré, ruházattá és más egyébbé, amire a mindennapi életben szükségünk van –, s jók vagy kevésbé jók, attól függően, hogy a termőföld minőségének korlátai között milyen jól végezzük el a műveleteket. Talán még találobb metafora e folyamatokra a színeket kikeverő festőé, aki belőlük alkotja meg művét a vásznon. Ekkor elsorolhatnám kedvenc színeimet és a szerintem érdekes vagy szép kombinációikat, azután pedig a számomra vagy az Önök számára leginkább jelentésterős stílusban megtervezném a képet. A festő metaforája mintha több autonómiát biztosítana a szubjektumnak – őt mégiscsak kevésbé korlátozzák a külső adottságok, mint a földművest, aki azokat egyáltalán nem vagy csak kismértékben uralja. Nem akarok elveszni a metaforákban, csupán a bizonytalanságomat jelzem ebben az örök vitakérdésben, hogy mennyire

hangsúlyozzuk a cselekvés mozzanatát, illetve, hogy egyáltalán kell-e a cselekvőség problémájával foglalkoznunk akkor, amikor a társadalomtudományok jövőjét elemezzük.

Ezért inkább kiemelek néhány kulturális előítéletet, amely szerintem jobban működik, mint az alternatívái, s amelyekről azt várom, hogy alapkővei lesznek annak a feltevésnek alapján átszervezett terepnek, amit az imént a történelmi társadalomtudományok névvel jelöltem. Kezdjük rögtön a névvel, amellyel ezt az új diszciplináris konstrukciót illetem. Azt hiszem, nem is beszélhetünk úgy a valóságos világról, hogy ne rejlene benne a tudomány igénye, érte ezen azt az előfeltevést, hogy a világ valóságos és potenciálisan megismerhető (ha talán csak részlegesen is). Minden kimondott vagy leírt szavunk valamilyen elméletet és nagy elbeszélést feltételez. Ettől nincs menekvés, bármennyire igyekszünk is, vagy bizonygatjuk az ellenkezőjét. Ugyanakkor a valóságos világot nem hogyan elemezni, de leírni sem lehet a történelemtől függetlenül, érte ezen azt, hogy bármely adott realitás kontextusa folyamatosan változik, fejlődik, és az igaz állítások a kijelentésüket követő pillanatban már nem azok. A társadalomtudomány problémája (és talán a természettudományoké is) az, miként békítsék össze a strukturális folyamatosság (törvények vagy hipotézisek, ha úgy tetszik) kutatását az állandó történelmi változás tényével. Más szóval, meg kell találni azokat az elemzési módszereket vagy nyelveket, amelyek áthidalhatják a megismerési folyamatnak ezt a belső ellentmondását.

Ezzel egyben tagadjuk a *Methodenstreit* hasznosságát, elvetve mind a nomotetikust, mind az idiografikus pozíciót, tekintettel arra, hogy mindannyian arra ítéltünk, hogy mindenkor és minden körülmények között egyszerre legyünk nomotetikusak és idiografikusak is. Sok mai társadalomtudós – talán a többségük – számára ez bizony kényelmetlen igazság, mert megsérti annak a kultúrának a törvényeit, amelyekben szocializálódtak. De

tudjuk, hogy a kultúrák változhatnak és változnak – alakíthatók, még ha olykor nehezen is. Úgyhogy abban bízom, hogy 2052-ben, amikor sor kerül az 59. Sidney W. Mintz-antropológiai előadásra (habár lehet, hogy ez a diszciplináris megjelölés nem éli túl a változásokat), ez az *Aufhebung* már olyannyira természetesnek fog látszani, hogy felesleges lesz felhívni rá a figyelmet.

Miféle munkát végzünk majd ebben az új kultúrában? Nagyrészt empirikus munkát, de azt remélem, hogy egy bizonyos fajtájút. Hadd kezdjem azzal, amit a társadalomtudomány leggyakoribb hibájának tartok: többnyire kimerítő magyarázatot adunk valamely függő változóra anélkül, hogy empirikusan bizonyítanánk, az explicandum bármilyen értelemben valóságos. Túl-ságosan is könnyű azt feltételezni, hogy egy hihető állítás már a valóság. Épp ezzel szemben kötötte ki Ranke, hogy a történetírás azzal foglalkozzék, *wie es eigentlich gewesen ist*. Paul Lazarsfeld réges-rég kimutatta, hogy a nyilvánvaló tények nem is annyira nyilvánvalók, amint hozzálátunk, hogy empirikus bizonyítékokat sorakoztassunk fel mellettük.⁷ Az első etnográfusok az idegen, barbárnak mondott viselkedés képvilágával küszködtek, mert ez a viselkedés egészen másként festett, amikor közelről vették szemügyre. Ranke figyelmeztetése a levéltári bizonyítékok feltárását sürgette; Lazarsfeld a közvélemény-kutatás hasznossága mellett érvelt; az etnográfusok a résztvevő megfigyeléshez ragaszkodtak. Kiderült, hogy sokféle megoldás van, és kétségtelenül mindnek megvannak a maga korlátai. A lényeg a probléma felismerése.

Ha nincs empirikusan kielégítően alátámasztott kijelentésünk a függő változóról, az elemzésnek sincs helye. Ez még nem jelenti persze, hogy a kijelentés helyes is, hiszen nincs semmiféle végérvényes tény. Ám a végérvényes tény és a feltételezett, ám nem bizonyított valóság között a lehetőségek széles skálája húzódik, és ez a homályos köztes terület – a világban valószínűleg igazán megtörténtek világa – a történelmi társadalomtudomány munkaterülete. A deduktív modellekkel nem tudunk mit kezdeni; a közvélekedés pedig a legjobb esetben is csak

7 ■ Paul F. Lazarsfeld: „The American Soldier”: An expository review. *Public Opinion Quarterly* 13 (1949), 377–404. old.

esetleg helyes észleletek forrása, és maga is a vizsgálódás tárgya. Emiatt örök kötelességünk a (leglazább, legszélesebb értelemben vett) terepmunka. Amint valamit meg kell magyaráznunk, a magyarázathoz fogalmakra, változókra és módszerekre van szükségünk. És éppen a fogalmakról, változókról és módszerekről vitatkozunk oly régóta – nagy hangon, ám egészében véve kevéssé gyümölcsözően.

Mindannyian használunk és raktározunk az elménkben olyan fogalmakat, amelyeket a gyerekkorunk óta tartó folyamatos neveltetésünk során sajátítottunk el. Némelyikük olyan köznapi, mint a „szükségletek” vagy az „érdekek”, némelyikük látszólag nyilvánvaló, mint a „társadalom” vagy a „kultúra”, némelyikük látszólag szakmai és „tudományos”, mint a „burzsoázia” vagy a „proletariátus”. Valakik valamikor mindegyiket megkérdőjelezték már, ám ez nem akadályozza meg, hogy mások továbbra is éljenek velük. Ezért érdemes felidézni a „civilizáció” fogalmáról értekező Lucien Febvre tanácsát: „a fogalomtörténet-írás sohasem időpocsékolás”.⁸ Ezt a többnyire semmibe vett, alapvető igazságot próbálták újra feltalálni a dekonstrukció hívei. Németországban egy egész *Archiv für Begriffsgeschichte* áll rendelkezésre, amiről – fogadni mernek – a társadalomtudósok zöme még nem is hallott.

A legtöbb társadalomtudós a morfológia korlátaival sem számol. Egy-egy jelenség sokféle változatának listába vétele a gondolkodás nélküli empirizmussal egyenlő. A morfológiák előzetes rendezései a valóság „virágzó, zsongó zűrzavarának”, és valójában rejtett oksági hipotézisek. Hasonlatlanok, ha túl sok kategóriát állítanak fel; általában jobb, ha csak három-négy kategóriával kell dolgoznunk. A társadalomtudósoknak tehát gondosan felül kéne vizsgálniuk és megvitatniuk filozófiai, ismeretelméleti premisszáikat. Jelenleg a fogalomtörténetet vagy a morfológiák megalkotásának módjait nem tartják sem saját kutatásuk alapkövének, sem az egyetemi oktatás szükséges részének. Íme, így vezet a szcientizmus egyértelműen tudománytalan eredményekhez anélkül, hogy a résztvevők ennek tudatában lennének.

A fogalmakról áttérve a változókra, ismét le kell szögeznünk néhány egyszerű igazságot. Korábbi metaforámat folytatva: a kisebbség előítéleteit be kell építenünk mindannyiunk gyakorlatába. Először is, gyakorlatilag minden állítást múlt időben kell megfogalmazni, mivel a jelen idő használata egyetemességet, örök érvényűséget sugall, s ne egy nyelvtani bűvészműtatvány támogatja meg érvelésünket. Ami tegnap történt, az már a múlt; a tegnapi történésekről megfogalmazott általánosítások a múltra vonatkoznak. Ez talán érzékenyen érint néhány antropológust (gondoljunk a híres „etnográfiai jelenre”) és a főáramhoz tartozók közgazdászait és szociológusait, ám a múlt idő használata folyamatosan figyelmeztet elemzéseink történetiségére és az elméleti megfontoltság szükségességére.

Szeretnék a többes szám kultúrájára is szót emelni. A legtöbb fogalom többes számú: civilizációk, kultúrák, gazdaságok, családok, ismeretstruktúrák stb. Nem mintha nem tudnánk szavainkat definiálni, ragaszkodva ahhoz, hogy ami nem felel meg a definíciónak, arra az adott kifejezés nem használható. De túlságosan is jól tudjuk, hogy csaknem minden fogalmi kifejezésnek sokféle definíciója van, és a tudományos vitát nem az viszi előre, ha eleve kiküszöböljük a lehetőségét is a saját definíciókból kiinduló levelezéssel. Többnyire mégis pontosan így teszünk, amiért még meg is dicsérnek, míg kárhóznak azért, ha más megoldást választunk. Aki nem ragaszkodik egy szűk definícióhoz, azt gyakran zsurnalizmussal, eklekticizmussal vagy az igazságtól való eltéréssel vádolják.

A múlt idő és a többes szám használata a sokféle időbeliség, a sokféle térbeliség és a sokféle téridő kultúrája is egyben. A *Methodenstreit*, amely a legtöbb társadalomtudományt a XIX. század végétől fogva uralja, csataterévé változtatta közönségünket, ahol mindenki köteles valamelyik oldalt választani, hiszen a másik oldal tévelygő, ir-

releváns, vagy még annál is rosszabb. E természetlen konfliktus miatt észre sem vettük egyéb idő- és térbeliségek – köztük a braudeli *longue durée* – létét és jelentőségét, amely fogalom nélkülözhetetlen, ha a valóság egyszerűen szisztematikus és történeti. Történeti társadalomtudományunknak fel kell mérnie, milyen is a mi valóságunk minden lehetséges idő- és térbeliségben. És ez egyaránt szükséges akár olyan óriási témákat elemzünk, mint a modern világrendszer története, akár egy olyan kis témát, mint egy új elem felbukkanása valamelyik távoli falu életfolyamában.

Bármilyen legyen is vizsgálódásunk tárgya, jóval nagyobb rugalmasságra van szükség az elemzés során, amikor egyik területről a másikra lépünk, amely területeket jelenleg gazdaságnak, politikai közösségnek, társadalomnak vagy kultúrának nevezzük. Nincs *ceteris paribus*, mert a körülmények sohasem hasonlóak. Ideiglenesen eltekinthetünk a közvetlenül vizsgált változókön kívüli többi elemtől, hiszen nehéz mindenről egyszerre beszélni, de eközben sohasem feltételezhetjük azt, hogy a környező változók nem hatnak közvetlenül vizsgálódásunk tárgyára. A komplexitás-tudományok nagy tanulsága, hogy a kezdeti feltételek parányi módosítása gyökeresen különböző kimenetet eredményezhet, függetlenül az alkalmazott egyenletek igazságától.

Ezzel elérkeztünk a módszerek és módszertanok kérdéséhez. Nekem még az egyetemen tanárim azt tanították, hogy gyökeres különbséget kell tennünk „módszerek” és „Módszerek” között. Kisbetűs módszereknek neveztek minden ma is használatos gyakorlati technikát, amely a múltban egy-egy szaktudományt határozott meg: a szimulációt, a közvélemény-kutatást, a levéltári kutatást, a résztvevő megfigyelést stb. A kisbetűs módszerekkel kapcsolatban a teljes nyitottság volt az egyedül helyes magatartás. Hiszen egyszerűen a valóság megbecsülésének és megragadásának módszerei; pontosan annyit érnek, amennyire segítik a kutatót abban, hogy megbirkózzék mindazon nehézségekkel, amelyekbe a világban ütközik, amikor az őt érdeklő témáról meg szeretne tudni valamit. Önmagában egyik módszer sem jobb a többinél, és egyetlen álta-

8 ■ Lucien Febvre: *Civilisation: Evolution d'un mot et d'un groupe d'idées*. In: *Pour une histoire à part entière*. SEVPEN, Paris, 1962. 481. old.

9 ■ Ivar Ekeland: *Mathematics and the unexpected*. Chicago University Press, Chicago, 1998. 73. old.

lánosan leírt kutatási kérdés vagy terep sem követeli meg szükségképpen és állandóan valamelyiket. Mindannyiunknak mindre szükségünk van. Mindnek megvannak az előnyei és a fogyatékosságai. A felsőbb éves hallgatók pedig igyekezzenek megismerni e kisbeteús módszerek közül a lehető legtöbbet. Minthogy a kulturális előítéletek keretében szólok róluk, azt mondom, tegyük félre előítéleteinket, csak erősebbek leszünk általa.

Ám az igazi kérdés a Módszerek kérdése. Például: csak a kvantitatív, vagy csak a kvalitatív adatokban bízunk? Ez nem egyszerűen eklekticizmus, hanem arra vonatkozó döntés, hogy milyen adatok érvényesek. Van néhány egyszerű szabály, amely alkalmasnak tűnik kollektív bölcsességünk előhívására. Nyilvánvaló, hogy szinte minden állításunk kvantitatív, még ha megfogalmazásában nem szerepel is más, mint hogy „több” vagy „fontos”. Szerintem a kvantitatív pontosság mindig érdekesebb, tehát a kvantifikálás, amikor csak lehetőség van rá, kívánatos. Ám ez az „amikor csak lehetőség van rá” nagy óvatosságra int. Ha elsődleges szemponttá válik a komoly kvantifikálás követelménye, úgy járhatunk, mint az egyszeri ember, aki elveszített óráját azért kereste a lámpaoszlop alatt, mert ott világosabb van.

De azért többről is van szó. Napjaink egyik vezető matematikusa arra figyelmeztet, hogy a „kvalitatív megközelítés nem pusztán a kvantitatív módszerek pótszere. Hatalmas elméleti előrelépésekhez is vezethet, miként a folyadékok dinamikájában történt. Stabilitása pedig jelentős előnye a kvantitatív módszerekkel szemben.”⁹ Vagyis épp az ellenkezőjét vallja annak, ami a kvantifikálás társadalomtudományos híveinek legfontosabb érve: a megbízhatóság, illetve a stabilitás. Az elhamarkodott kvantifikálás problémájáról van szó: a kvantifikálásnak csak akkor van értelme, ha már elég jó modelljeink és elég erős adataink vannak. A kvantifikálásra a folyamat vége felé, nem pedig az elején kell sort keríteni. A kutatás eleje az etnográfia és a többi nem kvantitatív elemzési módszer felségterülete, mert ezek a technikák teszik lehetővé, hogy egy összetett helyzetben (és minden társadalmi helyzet az) azonosítsuk a

problémákat, és feltárjuk a létrejöttüket magyarázó kapcsolatokat.

A kvalitatív adatok egyszerűek, nem a kvantitatív adatok. Az egyszerűség azonban a tudományos kutatásnak nem a végcélja, hanem a kiindulópontja. Természetesen egyszerű statisztikai korrelációkkal is kezdhetjük. A tét az összetett rendszer felépítése, s nem igaz, hogy minél komplexebb egy rendszer, a leírása annál inkább narratív. Lehetségesek – sőt jobb, ha vannak – egyre összetettebb egyenletek, amelyek egyre több változó kontrollált beemelését engedik meg.

Csak a viszonylagos komplexitásnak ezen a szintjén végezhetünk valódi összehasonlításokat, amelyek nem kapcsolják a vizsgált különleges, bonyolult vagy egzotikus helyzethez annak a helyzetnek a feltételezett igazságát, amelyet jól ismerni vélünk. Arnold Feldman, az egyik régi szociológus, aki az akkoriban „elmaradott országoknak” nevezett világot kutatta, azt mesélte, hogy minden alkalommal, amikor előadást tartott a kutatásai során észlelt társadalmi mintázatokról, biztos, hogy valaki felállt a hallgatóságból, és azt mondta: „de Pago Pagóban ez nem így van”. Akár igaz volt Pago Pagóra, amiről Feldman beszámolt, akár nem, a kérdés az, hogy mi a relevanciája a felszólaló ellenvetésének. Tagadja, hogy mintázatok léteznek, vagy egyáltalán létezhetnek? De akkor minek tanulmányozzuk Pago Pagót? Nem lepkegyűjtők vagyunk. Vagy talán azt akarta ezzel mondani, hogy Feldman képletei túl egyszerűek, és komplexebbé kell tenni őket ahhoz, hogy használhatók legyenek? Persze az is lehet, hogy szerinte a szervezőknek Feldman helyett őt kellett volna felkérniük előadásra. A történelmi társadalomtudományokban kulcsfontosságú eszköz a kritika, de nem az értelmetlen kritika.

S ezzel már el is érkeztem az elbeszélésekhez, amelyek a valóságról szerzett benyomásaink közlésének bámulatosan érthető és vonzó módját képviselik. Nem vitás, hogy még a legvadabb differenciálegyenletek sora is egyfajta – ha nem is a legkönnyebben fogyasztható – narratíva. Az utóbbi időben sok támadás érte a nagy elbeszéléseket. A kritikusok nyilván azt hiszik, hogy amikkel ők előállnak, azok

kis elbeszélések, és a kicsi jobb, mint a nagy. De természetesen a kis összefüggés is csak egy helyzet, amelyben a nagy összefüggés is megnyilvánul, tehát sohasem érthető meg a nagyra való utalás nélkül. Végső soron minden elbeszélés nagy elbeszélés, ezért csak az lehet a kérdés, hogy védhető-e az a nagy elbeszélés, amellyel előálltunk.

A szemem előtt lebegő történelmi társadalomtudományok kultúrája nem lesz az elméletalkotás vagy az elméletek ellensége, de igyekszik elkerülni az elhamarkodott lezárásokat. Fő vonása éppenséggel adatainak, módszereinek és a tudás világa többi részéhez fűződő kapcsolatainak a kiterjedtsége lesz. A toleráns és szkeptikus vita légkörében végzett, határozott elemzések válnak leginkább a javára. Természetesen azt is feltételezem, hogy az elkövetkező ötven évben felszámoljuk a viszonylag új keletű (mindössze két évszázados), ámde mély árkot a filozófia és a természettudomány – az úgynevezett „két kultúra” – között, és rátérünk arra az útra, amely mindenfajta tudásra vonatkozóan egyazon ismeretelmélet megalkotásához vezet. Ebben a forgatókönyvben a megújult – egyszerre strukturális és történelmi – társadalomtudomány lehet a kulcsfontosságú összekötő kapocs a természet- és a bölcsészettudományok nevezett területek között.

A történelmi társadalomtudomány kalandja még az első lépéseknél tart. Előttünk a lehetőség, hogy képessé váljunk lényegét tekintve racionális döntésekre egy lényegét tekintve bizonytalan világban, és reménykedésre ad okot az egyik világrendszerből a másikba vezető történelmi átalakulás mai, borús korszakában – mely átalakulás szükségképpen a tudás struktúráiban is végbemegy. Legalább próbáljunk meg kollektíve megjavulni és hasznosabb utakat keresni, hogy diszciplínáink ne legyenek ennyire kétesek.